

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР КОНФЛІКТОГЕННОСТІ РЕЛІГІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Конфлікти в релігійному середовищі в сучасній Україні мають не тільки і навіть не стільки релігійно-догматичний підтекст, скільки пов'язані з речами далекими від богословської проблематики, до яких належать питання політичного, фінансово-економічного, майнового, правового, культурно-ментального, етнонаціонального характеру тощо.

Кожен із вказаних аспектів міжрелігійної напруги є предметом окремих досліджень. У цій статті ми зупинимося на аналізові етнонаціонального фактора у виникненні і ескалації міжконфесійних протиріч і конфліктів.

Роль етнічного фактора у релігійних конфліктах зумовлена значною взаємопов'язаністю етнічної та релігійної ідентифікації не лише окремих особистостей, а й великих суспільних груп. У даному разі належність до певної релігійної або етнічної групи з одного боку виступає інтегруючим, а з іншого – дезінтегруючим фактором, протиставляючи одна одній різні етноконфесійні групи.

В Україні етноконфесійні протиріччя і конфлікти мають тривалу історію. Витоки більшості із них криються як у глибокій давнині, так і в новітній історії України. Традиційними етнорелігійними протиріччями для України є протиріччя по лініях: християнство – іслам; християнство – юдаїзм; православ'я – католицизм; внутрішньо православне та внутрішньо католицьке протистояння, які відображаються у етнічних протиріччях за схемою: слов'яни – кримські татари, українці – євреї, українці – поляки, українці – росіяни тощо. Крім того, конфліктні ситуації виникають через страх малих етноконфесійних груп перед втратою своєї самобутності, пов'язаний значною мірою із небажанням домінуючих етноконфесійних груп врахувати їх намагання зберегти власну національно-релігійну ідентичність. У зв'язку із цим виникають напруги, пов'язані із прагненням відстоювати власні права з боку вірменської, ромської, русинської, грецької, румунської етноконфесійних груп.

Найбільш гострим міжконфесійним конфліктом у сучасній Україні є міжправославне протистояння, і хоча за зовнішніми ознаками цей конфлікт абсолютно відповідає параметрам етноконфесійного, адже виник він внаслідок прагнень українського народу у “незалежній державі мати незалежну церкву” та намагання з боку Російської православної церкви не допустити постанови Української помісної православної церкви, все ж етнонаціональний фактор є лише однією зі складових комплексу конфліктогенів, що спричинили це жорстке за формами протікання протистояння. Українські церкви, які прийнято називати “національними” (окрім УПЦ КП і УАПЦ до них зараховують УГКЦ) повсякчас декларують свою відданість не лише християнським, але й національним ідеалам. Тривалий час вони були етноконфесійними осередками українства у складі чужих імперій, до яких входили українські землі, або у діаспорі. За свою патріотичну позицію тисячі священиків і єпископів і сотні тисяч віруючих зазнали жорстоких репресій. УАПЦ та УГКЦ були позбавлені можливості легальної діяльності в Україні. Комуністичний режим замінив їх “прирученою” РПЦ. Таким чином, історичний досвід засвідчує загрозу, що походить від відродження російських імперських прагнень і від Російської православної церкви як одного із найдієвіших інструментів реалізації цих планів. Вищезазначені причини дозволяють говорити про наявність сприятливих умов для трансформації конфесійного конфлікту між “московською” і “київською” церквами у етноконфлікт між українцями та росіянами. Однак, на щастя, за винятком окремих епізодів, міжконфесійне протистояння не переросло в Україні у міжетнічний конфлікт. На нашу думку, це зумовлено кількома причинами. По-перше, Українська православна церква, що належить до юрисдикції Московського патріархату, позиціонує себе саме як українська церква. У 1992 р. єпископат Українського екзархату РПЦ здійснив вчасну реструктуризацію, позбавившись формальних ознак належності до російської церкви і юридично оформивши назву “Українська православна церква” (білоруська церква і до сьогодні володіє статусом екзархату у складі РПЦ). Заклики опонентів змінити формальну назву і переєструватися у вигляді Російської православної церкви в Україні, зрозуміло, серйозно сприйматися в УПЦ не можуть. По-друге, серед

прихожан УПЦ переважають етнічні українці. Це зумовлено недостатньою національно-релігійною самоідентифікацією. Як зазначає М.І.Пірен, український соціум поки що доконечно не усвідомлює себе українським, а тому національна незалежність України для частини її жителів не є пріоритетною цінністю. Колективне “я” нації надто слабе, щоб утворити духовно цілісну спільноту...”¹. На нашу думку, тут варто додати, що й незалежність до української церкви для частини українців не є пріоритетною цінністю. Для них церква залишається або наднаціональною інституцією (саме так себе позиціонує УПЦ), або засобом зв’язку з російським культурно-духовним простором, належними до якого вони себе вважають. По-третє, зони впливу “національних” і “московської” церков чітко розмежовані. Поза ними вони майже не представлені. І саме там, де “чужорідні” церкви намагаються проявляти активність, виникають конфліктні ситуації. І по-четверте, свідченням того, що не етнічний фактор є домінуючим у міжправославному протистоянні, можуть бути напружені стосунки між УПЦ та Російською істинно православною церквою, які особливо загострились останніми роками. РПЦ – альтернативна РПЦ релігійна структура, яка виникла наприкінці 20-х рр. минулого століття внаслідок незгоди частини духовенства і єпископату РПЦ співпрацювати з комуністичним режимом. За своїм національним обличчям – це російська церква, яка, окрім кількох центрів у самій Росії, мала потужне підпілля в Одесі. Згодом це місто перетворилося на основний опорний пункт РПЦ. Після здобуття Україною незалежності РПЦ виходить із підпілля, однак водночас стає реальною загрозою офіційній РПЦ, перетворившись на символ непокори безбожницькому режиму. Після тривалої боротьби з РПЦ за право на володіння культовими спорудами єпископат РПЦ навіть розглядав ідею прийняття юрисдикції УПЦ КП, що свідчить про неприциповість проблем, пов’язаних із розв’язанням “національного питання”. Отже, незважаючи на те, що в основі поділу українського православ’я національне питання посідає одну з домінуючих ролей, конфлікти між православними церквами у своїх зовнішніх проявах в основному не мають етнічного забарвлення.

Протягом багатьох століть одним із найжорстокішим етноконфесійних конфліктів у світовій історії було українсько-польське

протистояння. На сьогодні фактично немає конфліктогенних факторів, що сприяли б ескалації цього конфлікту. Однак нормальному розвитку українсько-польських відносин почасти заважає важкий тягар історичних образ. У цій ситуації саме релігійні організації ініціюють акції, спрямовані на досягнення порозуміння і примирення. Достатньо перерахувати заходи, що були організовані українськими церквами та римо-католицькою церквою у Польщі останніми роками, щоб зрозуміти масштаби тієї праці, що здійснюється релігійними організаціями для подолання українсько-польських непорозумінь. Однією з найтрагічніших сторінок світової історії був українсько-польський конфлікт на Волині у 1943 – 1944 рр., внаслідок якого загинули десятки тисяч українців і поляків. “Волинська трагедія” донині залишається символом національної ненависті, без подолання якої неможливо будувати нормальні добросусідські відносини між двома народами. Проблематика цих історичних подій набула широкого резонансу у їх 60-річні роковини. За тих обставин релігійні організації висловили чітку позицію щодо власного бачення проблем, пов’язаних із подіями на Волині.

5 травня 2003 р. прес-служба Глави УГКЦ оприлюднила послання “До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі”, написане з нагоди 60-річчя Волинських подій. Воно, за словами митрополита Любомира Гузара, стало кроком з боку УГКЦ до проголошення акту примирення між українцями і поляками².

12 травня 2003 року Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій виступила зі зверненням з нагоди 60-ї річниці трагічних подій на Волині та Галичині періоду Другої світової війни. У ньому пролунав заклик до молитви за те, “щоб невиправні помилки минулого не повторювалися у майбутньому, щоб взаємне прощення, взаємоповага, мир, порозуміння стали домінантою відносин наших християнських – українського і польського – народів”³. 14 червня 2003 року члени ВРЦ звернулися до папи Івана Павла II із проханням висловити свою позицію щодо необхідності досягнення миру між віруючими різних християнських традицій, поляків та українців, та про потребу засвоєння трагічних уроків подій на Волині. На переконання предстоятелів українських церков, своїм авторитетом папа міг би вплинути на майбутнє усієї Європи⁴.

Позитивний досвід екуменічних акцій, що відбулися з нагоди 60-річчя Волинської трагедії, став поштовхом до плідної співпраці польського Костелу і УГКЦ в царині нормалізації українсько-польських відносин.

У травні 2003 р. Синодом Єпископів Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви та Польською Єпископською Конференцією було створено спільні робочі групи, на які покладалося завдання пошуку можливих форм співпраці українського та польського народів та Католицьких Церков України і Польщі⁵.

За ініціативою церков утворено Капітулу українсько-польсько-го поєднання. В рамках цього проекту міжнародна рада, до складу якої входять кардинали Генрік Гульбінович і Любомир Гузар, сестра-службниця Софія Лебедович, архієпископ Іван Мартиняк (УГКЦ), професор Збігнев Бжезінський, віце-ректор Українського Католицького Університету, директор Інституту Релігії та суспільства Мирослав Маринович, політики та громадські діячі, відзначає тих, хто зробив найвагоміший внесок у розвиток українсько-польських стосунків⁶.

Звичною практикою останніх років стають спільні молитви за примирення українського та польського народів, постійні консультації ієрархів церков, на яких обговорюються питання міжнаціональних відносин як у історичній ретроспективі, так і у сучасному вимірі, відзначення спільних визначних історичних ювілеїв тощо. Співпраця католицьких ієрархій України і Польщі знаходить свій вияв у відстоюванні спільних інтересів на рівні ватиканської курії. Таким чином, незважаючи на тривалий період протистояння між греко- та римо-католицькими церквами, яке значною мірою визначало міжетнічну напругу у західних регіонах між українським та польським населенням, на початку ХХІ століття конфесійна належність перестає бути конфліктогенним фактором у міжетнічних відносинах у цьому регіоні.

Інша ситуація складається у християнсько-юдейських відносинах. Зважаючи на той факт, що релігійна та національна ідентифікація євреїв тісно переплетені, релігійні конфлікти між юдеями та іншими конфесійними групами майже завжди переростають у міжетнічні конфлікти. Концепція богообраності єврейського народу

як носія Божих істин завжди викликала супротив народів-сусідів. У більшості випадків вороже ставлення до євреїв існувало на побутовому рівні і було зумовлене особливим становищем, яке займали євреї завдяки своєму підприємницькому хистові, високому рівню освіченості та корпоративізму. Однак історії відомо ряд випадків, коли політика антисемітизму культивувалася на державному рівні. Прояви такої політики спостерігалися у царській Росії та в окремі періоди радянської історії.

В сучасній Україні на державному рівні антисемітизм відсутній як явище. Причому ця сентенція справедлива для усіх режимів, що існували в Україні від 1991 року.

Під час зустрічі Президента України Віктора Ющенка з керівниками єврейських організацій Північної Америки, що відбулася 23 травня 2005 р. у Києві, він підкреслив, що як глава держави гарантує відсутність в Україні проявів антисемітизму і ксенофобії⁷.

5 квітня того ж року Держсекретар України О. Зінченко, у заяві, опублікованій на шпальтах газети Конгресу національних громад України “Форум націй” наголосив, що Україна суворо дотримується своїх міжнародних зобов’язань у сфері захисту прав людини, послідовно виступає проти національної нетерпимості і ксенофобії, категорично засуджує будь-які прояви антисемітизму. Голова Верховної Ради В. Литвин заявив про неприпустимість проявів антисемітизму, відзначивши, що “неприпустимими є антиєврейські прояви будь-якого масштабу, навіть якщо це позиція декількох окремих людей”⁸.

Зустрічі з представниками єврейських національних та релігійних громад є обов’язковим пунктом програми відвідин українськими високопосадовцями Сполучених Штатів або Ізраїлю. Українська державна еліта розуміє, що від позиції, яку займають єврейські організації, значною мірою залежить позиція урядів цих держав щодо вирішення важливих для України проблем.

Підчас зустрічей з представниками єврейських громад, зокрема, обговорюються питання відміни поправки Джексона-Веніка, вступу до СОТ, надання Україні статусу країни з ринковою економікою, підтримки демократичних перетворень в Україні. На одній із таких зустрічей Віктор Ющенко пообіцяв євреям зробити Україну Землею Обітова-

ною⁹. У свою чергу лідери єврейських громадських і релігійних організацій запевняють лідерів української держави у своїй підтримці і наголошують на толерантному ставленні влади до потреб єврейської громади. Після перемоги “помаранчевої революції” головний рабин України Азріель Хайкін, керівник Федерації єврейських громад СНД Леві Леваєв і рабини українських міст пообіцяли Віктору Ющенку підтримку в усіх справах на благо народу. В заяві, текст якої був переданий 21 січня в “Інтерфакс”, зазначалося, що “з часів проголошення незалежності української держави 1991 року євреї як невід’ємна частина народу України і її громадян завжди активно брали участь у внутрішньополітичному житті країни”. За словами її авторів, “єврейська громада ніколи не забуде того, що зробила для неї незалежна Україна після розпаду радянської імперії”¹⁰. 24 травня на прес-конференції в Києві голова Всеукраїнського єврейського конгресу Вадим Рабинович повідомив, що юдейська громада Києва випустила молитовник із молитвами за вище державне керівництво України¹¹.

Однак на побутовому рівні українсько-єврейські стосунки відзначаються надмірною напругою. Вона виявляється у неодноразових випадках побиття євреїв, які своїм зовнішнім виглядом публічно демонстрували належність до єврейських релігійних організацій, нарузі над синагогами, нетолерантних виступах на різного роду зібраннях та публікації статей антисемітського змісту. Сильними залишаються антиєврейські настрої та стереотипи на рівні масової свідомості. Власне, надто часті заяви керівників держави про відсутність антисемітських настроїв у суспільстві саме спричинені такими актами вандалізму, які подаються як поодинокі ситуації, винятки із правил тощо.

Певною мірою схожим до єврейської є становище вірменської етнорелігійної громади в сучасній Україні. Переважна більшість вірмен, що проживають в Україні, належать до Української єпархії Вірменської Апостольської Церкви, в Україні також діє невелика громада вірмено-католиків. Історико-релігійним центром українських вірмен є Львів. Там розташований Вірменський собор – кафедральний храм Української єпархії ВАЦ, що відновив свою діяльність 18 травня 2003 р. Однак вірменська громада має чимало претензій до

представників місцевої влади, які в основному стосуються проблем, пов'язаних із реституцією церковної власності та нездатністю влади захистити культові споруди від осквернення. Майже 10 років тривав процес передачі Вірменського собору віруючим у Львові, при цьому Палац вірменських архієпископів, що належить до комплексу кафедрального собору, незважаючи на письмові звернення львівських вірмен, які хотіли повернути собі будівлю, міська влада продала на приватизаційному аукціоні¹². Обурення вірменської громади Львова викликає бездіяльність влади стосовно постійного осквернення стін Вірменського собору. На початку вересня 2004 р. на зовнішньому боці вітварної частини храму з'явився напис: “Україна для слов'ян. Геть євреїв та вірмен”, під ним було намальовано свастику і поставлено підпис “Lviv skins”. Як повідомили у вірменській громаді, це був перший інцидент антивірменського характеру¹³. В інтерв'ю інформаційній агенції REGNUM 15 грудня 2005 р. настоятель вірменської церкви у Львові о. Тадеос Геворгян розповів, що храм щодня страждає від нападів вандалів. За його словами, щодня біля церкви відбуваються акти вандалізму: невідомі розбивають пляшки і вікна, ламають загородження і т.д. “Правда, останнім часом вони не розписують нам стіни різними непристойними фразами, як це було колись. З цього приводу ми зверталися до правоохоронних органів, але нам відповідали, що вільних нарядів у міліції немає.... я звертаюся до представників влади – нехай вони подумають, як врятувати наш храм від вандалів”, – заявив о. Тадеос Геворгян. При цьому вірменська громада Львова не схильна звинувачувати львів'ян у нетолерантному ставленні до себе, оскільки вона ніколи не відчувала від місцевих жителів якоїсь неприязні на національному ґрунті¹⁴.

Особливого значення на тлі тенденцій, що останнім часом домінують у світі і пов'язані з так званим “конфліктом християнської та ісламської цивілізацій”, набуває процес інтеграції кримськотатарського населення в українське суспільство. Значний конфліктогенний потенціал цієї проблеми пов'язаний із належністю переважної більшості кримських татар до ісламського віросповідання. Після повернення на історичну батьківщину кримські татари не завжди перебувають у рівноправному становищі супроти інших мешканців Кримського півострова. Значною мірою це пов'язано з неза-

безпеченням реального втілення принципів рівноправності релігій та конфесій перед законом, відсутністю законодавчих актів, які б відновлювали юридичні і соціальні права кримських татар, що повернулися на історичну батьківщину. Кримські татари домагаються повної реабілітації депортованого народу, визнання українською державою та світовою спільнотою депортації 1944 р. геноцидом та його публічного осуду. Конфліктогенні ситуації етноконфесійного характеру виникають внаслідок прагнень кримських татар повернути власні історико-релігійні пам'ятки (повернення древнього мусульманського цвинтаря Азизлер у Бахчисараї¹⁵), впроваджувати викладання релігієзнавчих дисциплін у навчальних закладах на паритетних началах¹⁶, домогтися визнання великих мусульманських свят вихідними днями, не допустити надання окремим конфесіям привілейованого становища у стосунках із владою. Однак найбільш загрозливим конфліктогенним фактором, який може підірвати етноконфесійний мир у Кримській автономії, є поява на півострові ультрарадикальних релігійно-політичних угруповань. Занепокоєння не лише представників органів влади, лідерів православних громадських організацій, православного єпископату, але й лідерів кримськотатарського національно-релігійного руху викликала поява у Криму ісламської партії “Хізб-ут-Тахрір” – організації, що заборонена у багатьох країнах світу і занесена Вашингтоном до списку терористичних структур. Муфтії Криму Еміралі Аблаєв заявив, що ця організація і їй подібні працюють проти єдності кримських татар і проти миру в багатонаціональному Криму. Наприкінці серпня 2004 р. Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) звернулося до єдиновірців з закликом не піддаватися впливу радикальних ісламських організацій, діяльність яких спрямована на розкол кримськотатарського народу¹⁷.

На думку експертів, поява ультрарадикальних мусульманських організацій стала можливою внаслідок фінансових впливів з-за кордону та ідеологічної підготовки радикальної молоді в провідних вузах арабських країн¹⁸. Союз православних громадян України 14 жовтня 2005 р. звернувся до посла Туреччини в Україні з вимогою припинити фінансування радикальних ісламістських угруповань кримських татар¹⁹.

Президент Л. Кучма, оцінюючи загрозу від радикалізованих ісламістських груп, 9 вересня 2004 р. зазначив, що в Україні немає закону про боротьбу з екстремізмом, але якщо він стане реальною загрозою для національної безпеки України – відповідні органи обов'язково вживуть необхідних заходів²⁰.

У відповідь на звинувачення на власну адресу “Хізб-ут-Тахрір” 17 вересня 2004 р. поширила листівку зі зверненням до кримських мусульман, в якій зазначалося, що дії організації не мають екстремістського характеру. Текст закінчувався закликом: “Мусульмани України, кримські татари!...Сьогодні, повернувшись на свою історичну батьківщину, ми повинні об'єднатися на основі своєї священної релігії – ісламу і протистояти неправді”²¹.

Розуміючи загрозу радикалізації ісламу, ієрархи православної церкви у Криму з метою локалізації цього процесу намагаються встановити контакти з поміркованим релігійним керівництвом кримськотатарського народу. У рамках цієї співпраці створено Міжконфесійну Раду Криму “Мир – Дар Божий”, яка зосереджує свою діяльність на “відродженні духовності суспільства на основі традиційних релігійних цінностей з врахуванням релігійних і національних можливостей народів Криму”²². У спільній заяві 18 лютого 2004 р. митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (Швець) та муфтії Криму Хаджи Еміралі Аблаєв висловили жаль з приводу намагання “окремих політиків, засобів масової інформації односторонньо оцінювати події в Криму у міжетнічних і міжконфесійних відносинах та отримати з цього для себе політичну вигоду”. Все це, на думку авторів документа, штучно ускладнює релігійне життя на півострові, ображає почуття віруючих. Митрополит і муфтії заявили про свій моральний обов'язок оберігати одну з головних цінностей – етноконфесійний мир у Криму²³.

Таким чином, вплив релігійного фактора на ескалацію етноконфліктів у Криму має локальний характер і в основному стосується діяльності радикалізованих релігійно-політичних угруповань: “Хізб-ут-Тахрір”, “Союзу православних громадян України”, козацьких об'єднань тощо. Поза сферою дії цих організацій суперечності між мусульманами та православними мають конструктивний характер і можуть бути вирішені мирними засобами.

Отже, незважаючи на чітко означений взаємозв'язок між релігійною і етнічною самоідентифікацією, релігійні протиріччя і конфлікти в Україні незначною мірою пов'язані з етноконфліктами і в основному проявляються на рівні побутових або радикально-екстремістських інцидентів, що мають епізодичний, винятковий характер. Більшість цих інцидентів виявляються спеціально спровокованими різними, у першу чергу політичними, силами для досягнення власних цілей та інтересів. На щастя, переважна більшість громадян України, незалежно від своєї етнічної і релігійної належності, не виявляє схильності до маніпулювання собою під час подібних провокацій, однак це не означає, що органи державної влади можуть потурати безкарності за дії, пов'язані з розпалюванням міжрелігійної і міжетнічної ворожнечі.

¹ Пірен М.І. Конфліктологія. – К.: МАУП, 2003. – С.92.

² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;211/>

³ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=226>

⁴ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=237>

⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;200/>

⁶ <http://www.gazeta.lviv.ua/2003/10/27/NewsPaperArticle.2003-10-26.1923>

⁷ <http://www.lenta.ru/news/2005/05/24/yushenko/>

⁸ http://gska2.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art

⁹ <http://ru.proua.com/news/2005/05/24/092938.html>

¹⁰ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=843>

¹¹ <http://www.pravda.com.ua/archive/news.shtml>

¹² <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/04/22/4699/>

¹³ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;3086/>

¹⁴ <http://www.maranatha.org.ua/cnews/index.php?id=20496>

¹⁵ <http://www.obkom.net.ua/news/2005-11-15/1345.shtml/>

¹⁶ <http://www.obkom.net.ua/news/2005-10-31/1650.shtml>

¹⁷ <http://www.unian.net/ukr/news/news-60611.html>

¹⁸ <http://crimealine.tik.com.ua/2004/09/2201.html>

¹⁹ http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=-8695

²⁰ <http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/pressconf/283688571.html>

²¹ <http://nr2.ru/2417.html>

²² http://www.orthodox.org.ua/News-R_oooua.php?id=3211

²³ <http://www.radiosvoboda.org/news/ukrainians/uk/2004/02/DBB54B1C-75EB-4427-B540-F8191F0A55E2.ASP>